

Sebastian Haffner: Příběh jednoho Němce. Vzpomínky na léta 1914-1933.
(Překlad Jana Zoubková, Praha, Prostor 2002. 229 s.)

Historie, kterou zde chci vyličit, pojednává o jistém druhu souboje.

Je to souboj mezi dvěma zcela nerovnými protivníky: velice mocným, silným a bezohledným státem a nevýznamnou, anonymní, neznámou soukromou osobou. Ten je po celou dobu v naprosté defenzivě. Nechce nic jiného než uchránit to, co tak či onak chápe jako svou osobnost, svůj život a svou osobní čest. To vše stát, v němž žije a s nímž se střetává, neustále atakuje nanejvýš brutálními, i když trochu neohrabanými prostředky.

Pod strašlivými výhrůžkami tento stát od tohoto muže vyžaduje, aby se zřekl svých přátel, opustil své přítelkyně, odložil své smýšlení, přijal to, které mu předepsali, zdravil jinak, než je mu milé, jedl a pil jinak, než mu vyhovuje, věnoval volný čas činností, kterými opovrhne, popřel svou minulost a své já, a především aby dával neustále najevo, jak je tím vším nadšen a jakou pociťuje vděčnost.

To vše tento muž nechce. Je málo připraven na útok, jehož je obětí, není to rozený hrdina, tím méně mučedník. Je to prostě průměrný člověk s mnoha slabostmi a navíc produkt nebezpečné epochy. Tohle však nechce. A tak se pustí do souboje – bez nadšení, spíše s pokrčením ramen, v hloubi duše je ale rozhodnut, že neustoupí. (21)

Tím státem je Německá říše a ten muž jsem já. Můj soukromý souboj s třetí říší není ničím ojedinělým. Takových soubojů, v nichž se jedinec snaží ubránit své vlastní já a svou čest proti všemocnému nepřátelskému státu, se už šest let v Německu odehrávají tisíce a statisíce – každý v naprosté izolaci a všechny s vyloučením veřejnosti. (22)

Je podstatný rozdíl mezi tím, co se stalo před rokem 1933, a tím, co přišlo potom. Dřív šly události kolem nás a přes nás, zaměstnávaly nás a vzrušovaly a ten či onen byl zabit nebo ozebračen, nikdo však nebyl nucen řešit zásadní otázky svědomí. Nejvnitřnější životní prostor zůstával nedotčen. Člověk získával zkušenosti, vytvářel si názory. Ale zůstal tím, kým byl. Tohle o sobě nemůže upřímně říct nikdo z těch, kteří se z vlastní vůle nebo proti ní octli v soukolí třetí říše. (23)

Vypuknutí minulé války, jímž jako úderem do bubnu začíná můj vědomý život, mě zastihlo jako většinu Evropanů na letních prázdninách. Řeknu to rovnou: pokažené prázdniny byly tím nejhorším, co mi celá válka osobně způsobila. (25)

Bylo to poprvé a naposled, kdy jsem válku prožíval jako něco skutečného, s přirozenou bolestí člověka, jemuž něco bere a ničí. (28)

V dalších dnech jsem se v neuvěřitelně krátké době neuvěřitelně mnoho naučil. Já, sedmiletý kluk, který ještě nedávno pomalu netušil, co je válka, nemluvě o ultimátu, mobilizaci a rezervě kavalerie, jsem najednou věděl, jako by to znal odjakživa, nejen co válka je, jaká je a kde je, nýbrž i proč je. Věděl jsem, že válku zaviniily revanšistické choutky Francie, obchodní závist Anglie a barbarství Ruska – brzo jsem uměl všechna ta slova vyslovit naprosto suverénně. (28)

Jednoho dne jsem se pustil do čtení novin a podivil jsem se, jak snadné bylo jim rozumět. Nechal jsem si ukázat mapu Evropy a hned mi bylo jasné, že s Francií a Anglií budeme *my* brzy hotoví, ovšem nad velikostí Ruska se mě zmocnila nejasná úzkost, dal jsem se však utěšit tím, že znepokojivý počet Rusů vyvažuje jejich neskutečná hloupost a zaostalost a neustálé pití vodky.

Naučil jsem se – a zase tak rychle, jako bych to uměl odjakživa – jména armádních velitelů, početní stav armád, výzbroj a výtlak lodí, polohu důležitých pevností, průběh front –

a brzo jsem přišel na to, že se tu hraje hra, díky níž bude život napínavý a vzrušující jako nikdy předtím. Mé nadšení a zájem o tuto hru nepolevily až do hořkého konce.

Tady musím vzít v ochranu svou rodinu. Moji nejbližší mi v žádném případě hlavu nepopletli, můj otec ani moji nejbližší příbuzní v nejmenším nezavinili, že jsem se během několika dnů stal fanatickým šovinistou a „domácím válečníkem“.

Vinen byl – vzduch. Anonymní, tisícerým způsobem se projevující nálada všude kolem mě; magnetická síla jednolité masy, jež každého, kdo se jí poddal (byť to byl sedmiletý kluk), obdarovala neslychanými emocemi, ale toho, kdo zůstal vně, nechala takřka zadusit ve vakuu prázdnoty a opuštěnosti. Poprvé jsem na sobě pocítil, tehdy s naivním nadšením a beze stopy pochybností či vnitřního konfliktu, účinky zvláštního nadání svého národa vytvářet masovou psychózu. (29, 30)

Existovaly sice opravdové těžkosti a citelné nepříjemnosti, ale nebyly nijak důležité. Špatné jídlo – to ano. Později i nedostatek jídla, přešívání obleky, sbírky kostí a třešňových pecek ve škole a kupodivu časté nemoci. Ale myslel jsem na jídlo stejně málo, jako na ně myslí fotbalový nadšenec při pohárovém zápasu. Zprávy vrchního armádního velení mě zajímaly mnohem víc, než co bude k obědu. Skutečně jsem se tehdy jako dítě nadchl pro válku, stejně jako se někdo nadchne pro fotbal. Nenáviděl jsem Francouze, Angličany a Rusy asi tak jako fanoušek Portsmouthu „nenávidí“ Wolverhampton. Samozřejmě jsem jim přál porážku a ponížení, ale jen proto, že to byl nevyhnutelný rub vítězství a triumfu mé strany.

Důležitá byla fascinace válečnou hrou. Hrou, v níž tajemná pravidla počtu zajatců, získaných území a potopených lodí měla zhruba stejný význam jako vstřelené branky ve fotbalu nebo „body“ v boxu. Nikdy mě nepřestalo bavit vést si pomyslné tabulky bodů. Byl jsem horlivým čtenářem válečného zpravodajství, které jsem určitým způsobem „pře počítával“, opět podle velmi tajemných, iracionálních pravidel, kdy například deset zajatých Rusů mělo hodnotu jednoho zajatého Francouze nebo Angličana a padesát letadel odpovídali jednomu obrněnému křižníku. Kdyby existovaly statistiky padlých, jistě bych bezděčně „pře počítával“ i mrtvé... Byla to temná, tajemná hra plná neutuchajícího neřestného kouzla, které všechno smazávalo, rušilo skutečný život, bylo opojné jako ruleta nebo kouření opia. (30, 31)

Já a mí kamarádi jsme ji hráli po celou válku, beztravně a nerušeně. A stejně jako já prožila válku v dětství nebo raném mládí celá jedna německá generace – a sice velmi příznačně ta generace, která dnes připravuje její opakování. Válka jako velká, vzrušující a opojná hra národů, která poskytuje větší zábavu a slastnější emoce než cokoli, co může nabídnout mír – taková byla v letech 1914 až 1918 každodenní zkušenost desítek ročníků německých školáků; a z hry čerpal nacismus pozitivní náboj. Z této vize odvozuje nacismus agitační sílu, jednoduchost, apel na fantazii a chuť k akci, z ní také pramení jeho netolerance i krutost vůči vnitropolitickým protivníkům. Protože ten, kdo se nechce této hry zúčastnit, není vůbec uznáván jako „protivník“, nýbrž je z něho docela prostě kazisvět. (32)

Nedokázal jsem si představit den bez válečného zpravodajství. Postrádal by své hlavní kouzlo. Každý den jsem chodil na policejní okrsek nepřilíš vzdálený od našeho bytu. Na černé tabuli tam bývalo vyvěšeno válečné zpravodajství už několik hodin předtím, než vyšlo v novinách, úzký bílý pruh papíru, někdy delší, někdy kratší, posetý tančícími bílými písmeny, která očividně pocházela ze značně opotřebovaného rozmnožovacího stroje. Musel jsem si stoupnout na špičky a zaklonit hlavu, abych všechno rozluštil. Dělal jsem to trpělivě každý den.

Neměl jsem pořádnou představu o míru, zato jsem měl představu o „konečném vítězství“. Čekal jsem s jakýmsi prudkým, a přesto váhavým napětím na konečné vítězství; že jednou přijde, bylo nevyhnutelné. Skutečně jsem čekal ještě mezi červencem a říjnem roku

1918, i když jsem nebyl tak pošetilý, abych si nevšiml, že zprávy vrchního armádního velení byly čím dál chmurnější a že vítězství očekávám proti veškerému zdravému rozumu. (35)

A potom, počínaje říjnem, se přiblížila revoluce. Už jen to, že válka vypukla za nádherného počasí, zatímco revoluce v lezavě chladných, ponurých listopadových dnech, pro ni znamenalo těžký handicap. Ačkoli válka končila a ženám její konec vracel muže a mužům život, nejsou s listopadem 1918 spojeny žádné povznášející vzpomínky, mnohem spíše nespokojenost, porážka, strach, nesmyslné přestřelky, zmatek a právě ono špatné počasí. (37)

Že revoluce znamená totéž, co konec války, mně teď bylo jasné jako komukoliv jinému, stejně jako to, že zřejmě nastane konec bez konečného vítězství. Neměl jsem ani ponětí, jak může takový konec války bez konečného vítězství vypadat; musel jsem to nejdřív vidět, abych si to dokázal představit. (39)

Ještě 9. a 10. listopadu se nesly zprávy vrchního armádního velení v obvyklém stylu: „Nepřátelské pokusy a průlom odražený“, „...naše vojska se po statečné obraně vrátila do původního postavení...“ Ale 11. listopadu, když jsem v obvyklou hodinu přišel k policejnímu okrsku, na černé tabuli nic neviselo. Deska se na mě šklebila prázdná a černá. O několik ulic dál byla další policejní stanice. Možná visí nějaká zpráva tam. Ani tam nic nebylo. Nemohl jsem se s tím smířit... Byl listopad, drobně mrholilo a já se hnal dál ulicemi a hledal nějaké zprávy.

Kdesi jsem objevil shluk lidí před výlohou trafiky. Beze slova jsem se procpal davem a konečně jsem si mohl přečíst to, co všichni četli mlčky, s nevrlym výrazem. Viselo tam mimořádné vydání novin s nadpisem „Příměří podepsáno“. Pod ním byly uvedeny podmínky, celý dlouhý seznam. Začal jsem je číst. Četl jsem a dočista jsem strnul.

Podmínky už nebyly psány tím šetrným jazykem posledních zpráv armádního vedení. Byla to nemilosrdná řeč porážky, stejně nemilosrdná jako ta, již zprávy vrchního velení sdělovaly vždy jen porážku *nepřítele*. Že něco takového může postihnout i „nás“ – dokonce ne jako dočasná událost, nýbrž jako konečný výsledek samých vítězství a vítězství – jsem nemohl pochopit.

Velká hra měla zřejmě kromě fascinujících pravidel, která jsem znal, ještě nějaká tajná, která mi unikla. Něco na ní muselo být klamné a falešné. Kde byla nějaká opora, víra a důvěra, když se na světě dějí věci tak záludné, když samá vítězství vedou ke konečné porážce... Zíral jsem do propasti. Děsil jsem se života.

Zcela určitě stálo od té chvíle ve hvězdách, že s Hitlerovou říší nebudu v přátelských vztazích.

Revoluce na mě a mé vrstevníky účinkovala přesně opačně než válka. Válka ponechávala náš skutečný každodenní život až nudně nedotčený, zato však dodávala naší fantazii bohatou a nevyčerpatelnou látku. Revoluce fantazii neoslovovala, ale vnesla do každodenní reality spoustu nového. Události byly od chvíle, kdy se k nám přiblížily na dosah, mnohem nepřehlednější a obtížněji pochopitelné než předtím, když se odehrávaly ve vzdálené francii a zprávy vrchního velení je denně uváděly na pravou míru. Jeden den nešla elektřina, druhý den nejezdily tramvaje, a nedalo se zjistit, jestli za to, že musíme svítit petrolejem a chodit pěšky, vděčíme spartakovcům, nebo vládě. (44)

Teprve za dva roky se politika stala naráz zase zajímavá, a to díky jedinému muži – Waltheru Rathenauovi. Nikdy předtím a nikdy potom neměla německá republika politika, který by tak působil na fantazii mas a mládeže.

Za Rathenauových dob nebyli ještě politici hvězdami a on sám neudělal ani v nejmenším nic pro to, aby na veřejnost zapůsobil. Rathenau se stal ministrem výstavby,

potom ministrem zahraničí – a najednou bylo patrné, že se zase dělá politika. Když jel na mezinárodní konferenci, měli jsme opět pocit, že je tam Německo zastoupeno.

Četli jsme jeho projevy a mezi řádky k nám doléhal nepřeslechnutelný tón, obžaloba, výzva a příslib zároveň: hlas proroka. Mnozí četli jeho knihy (a já) a opět z nich vyzařovala ona nejasně patetická výzva, podmanivá a přemlouvající, vyžadující a agitující zároveň. Právě v onom „zároveň“ spočívalo nesmírné kouzlo. Jeho slova byla zároveň střízlivá a planá fantazie, zároveň skeptická a plná víry.

Byl natolik vzdělaný, natolik bohatý a natolik světoobčan, že byl povznesen jak nad vzdělání, tak nad bohatství i svět. Dalo se vytušit, že kdyby nebyl německým ministrem zahraničí v roce 1922, mohl by být třeba německým filosofem v roce 1800, mezinárodním finančníkem v roce 1850, nebo velkým rabínem.

Vypadá takto vůdce mas? Odpověď kupodivu zní: Ano. Masa reaguje nejsilněji na toho, kdo je jí nejméně podobný, ať už stojí výjimečný jedinec vysoko nad ní nebo vysoko pod ní. Pokud jsem se ze své německé historie něco naučil, tak toto: Rathenau a Hitler jsou zjevy, které vzrušily fantazii německé masy do krajnosti. Jeden svou nepochopitelnou kulturou, druhý nepochopitelnou sprostotou.

Je těžké říct, kam by Rathenauova politika Německo a Evropu přivedla, kdyby měl čas ji prosadit. Jak známo, čas neměl, protože byl po půl roce ve funkci zavražděn. (55, 56)

O několik měsíců později se vláda truchlivě a nehlučně zhroutila a udělala místo vládě pravicové. Posledním pocitem, který v nás zanechala kratičká Rathenauova epocha, bylo potvrzení toho, co jsme se naučili v letech 1918-1919: Nic, co dělá levice, nevyjde. (58)

Žádný národ na světě neprožil nic, co by odpovídalo zážitku německého roku 1923. Světovou válku zažili všichni, většina zažila i revoluce, sociální krize, stávký. Ale nikdo neměl zkušenost s tak fantaskně groteskním vystupňováním toho všeho současně jako Německo v roce 1923. S tím gigantickým karnevalovým tancem smrti, nekončícími krvavě groteskními saturnáliemi, kdy byly znehodnoceny nejen peníze, nýbrž všechny hodnoty. V roce 1923 se myslím zrodilo to, co nacismu propůjčuje rysy šílenství: chladná zběsilost, velikášsky nezřízené odhodlání k nemožnému; „právo je, co nám poslouží“ a „nemožné neexistuje“. (59)

Ten rok začal vlastenecky slavnostní atmosférou, takřka jako znovuzrození roku 1914. Poincaré obsadil Porúří, vláda vyzvala k pasivnímu odporu a v německém obyvatelstvu převládl pocit národního ponížení a nebezpečí, v důsledku nahromaděné únavy a zklamání. Jenže „Porúřská válka“ nebyla žádná válka. Neexistoval žádný cíl, a tak válečná nálada opadávala. Davy lidí po celé dny recitovaly přísahu pomsty z Viléma Tella.

Toto gesto pozvolna získávalo nádech směšnosti. Mimo Porúří nikde k ničemu nedošlo a v Porúří samotném zavládl jakýsi druh placené stávký. Lásky k vlasti, nebo náhrada ušlé mzdy? Za několik měsíců získala porúřská válka nezaměnitelnou pachut' korupce. (59, 60)

Čtenář novin mohl v onom roce opět rozehrát další variantu vzrušující hry čísel jako za války, kdy počty zajatců a výše kořisti ovládaly novinové titulky. Tentokrát se čísla vztahovala k jindy zcela nezajímavé každodenní burzovní záležitosti, jakou je dolarový kurz. Bylo možné pozorovat další jev. Čím vyš stoupal dolar, tím divočejší byly naše úlety do říše fantazie.

Znehodnocování marky nebylo vlastně nic nového. Už v roce 1920 stála první cigareta, kterou jsem vykouřil, padesát feniků. Do konce roku 1922 ceny postupně stouply na desetinásobek až stonásobek předválečné úrovně a dolar měl hodnotu 500 marek. Změny však byly *pozvolné*; mzdy a ceny rostly vcelku rovnoměrně. Bylo trochu nepohodlné počítat s vysokými čísly, ale nebylo to nic výjimečného.

Jenže teď se marka zbláznila. Brzy po porúrské válce dolar vystřelil na 20 000, chvíli se tam držel, potom vyšplhal na 40 000, určitý čas váhal a pak začal s drobnými periodickými výkyvy nárazově stoupat o desetitisíce a statisíce. Nikdo přesně nevěděl, jak k tomu došlo. S úžasem jsme sledovali, co se děje, jako by se jednalo o pozoruhodný přírodní úkaz.

Kdo spořil na vkladní knížku nebo měl jinak uložené peníze, tomu přes noc zmizely. Všechno se rozplynulo. Mnozí lidé rychle ukládali peníze jinam, ale hned poznali, že je to úplně jedno. Náklady na živobytí začaly závratně stoupat, protože obchodníci se drželi dolaru v patách. Půl kila brambor, které ještě včera byly za padesát tisíc marek, stálo dnes už sto tisíc, mzda ve výši pětadesát tisíc marek, která byla vyplacena v pátek, už v úterý nestačila na krabičku cigaret.

Co s tím? Lidé najednou objevili ostrov jistoty – akcie. Byl to jediný způsob, jak uložit peníze, jen tak se dalo to tempo vydržet. Ne vždy a ve stejné výši, ale akcie víceméně držely krok. Takže lidé kupovali akcie. Každý úředník, zaměstnanec, každý tovární dělník se stal akcionářem. Běžné denní nákupy se uhrazovaly prodejem akcií. Banky bobtnaly bohatstvím. Neznámé nové banky rostly jako houby po dešti a dělaly závratné obchody. Veškeré obyvatelstvo denně hltalo burzovní zprávy. Občas se nějaké akcie propadly a s nimi se s křikem propadly do propasti tisíce lidí. (61)

Starým nebo nepraktickým lidem se dařilo nejhůř. Mnozí byli dohnáni k žebrotě, mnozí k sebevraždě. Mladým, kteří se pohotově přizpůsobili, se dařilo dobře. Přes noc získali svobodu, bohatství, nezávislost. Najednou existovali jednadvacetiletí bankovní ředitelé a také primáni, kteří se drželi burzovních rad svých o něco strašších přátel. Takoví mladíci nosili vázanku a la Oscar Wilde, pořádali večírky, kde teklo šampaňské proudem, a vydržovali své zahanbené otce. (62)

Mezi tolíkerým utrpením, zoufalstvím a žebráckou bídou se dařilo horkokrevnému mládí, chuti si užívat a všeobecné karnevalové náladě. Podstata peněz změnila natolik, že si hodnotu udržely jen několik hodin, a tak se utrácely jako nikdy předtím a nikdy potom i za jiné věci, než byly ty, na něž je lidé celý život vydávali. Rázem se objevily nesčetné bary a noční kluby. Mladé páry vířily po ulicích zábavních čtvrtí jako ve filmu o horních deseti tisících. Kam se člověk podíval, tam se někdo ve spěchu a lačně zabýval láskou. Ano, i láska získala inflační charakter. Byl objeven „nový realismus“ lásky. Vypukla lehkomyšlná, hektická, radostná bezstarostnost. Typickým důsledkem byly milostné poměry s extrémně rychlým průběhem, směřující rovnou k věci. Mladíci, kteří v té době poznali lásku, přeskočili romantiku a zcyničteli. Já a mí vrstevníci jsme k nim nepatřili. Bylo nám patnáct, šestnáct, takže nám chyběly dva tři roky. My jsme v té době právě poprvé letmo nakoukli klíčovou dírkou; právě tolik, abychom si vůni té doby navždy uchovali v paměti. (63)

Takový život měl i svůj rub. Najednou bylo všude víc žebráků: v novinách přibýlo zpráv o sebevraždách, na vývěsních sloupech zase policejních oznámení „hledán pro loupež“, všude docházelo k přepadením a krádežím. Jednou jsem viděl starou ženu – možná bych měl říci starou dámu – jak podivně strnule sedí na lavičce v parku. Kolem ní byl shluk lidí. „Mrtvá,“ řekl jeden, „zemřela hladu,“ řekl jiný. Nijak zvlášť mě to neudivilo. Doma jsme občas také hladověli. (63)

Život rodiny vysokého pruského úředníka měl navenek tuto podobu: posledního dne v měsíci obdržel otec měsíční plat, který přestavoval naše živobytí – bankovní pohledávky a úspory byly dávno bezcenné. Otec se snažil co nejrychleji koupit měsíční jízdenku na podzemní dráhu, potom se vystavily šeky na nájemné a školné a odpoledne šla celá rodina ke kadeřníkovi. To, co z platu zůstalo, dostala matka – a druhý den vstávala celá rodina včetně služebné, jen otec ne, ve čtyři ráno a taxíkem se jelo do velkoobchodu. Tam se pořídil velký nákup a během hodiny byl měsíční plat vrchního rady vydán za trvanlivé potraviny. Obrovské kusy sýra, celé šunky a metráky brambor se naskládaly do taxíku. Zhruba kolem osmé, ještě

než začala škola, jsme se vraceli domů víceméně zásobeni na měsíční obléhání. A tím to skončilo. Pak už jsme celý měsíc žádné peníze neměli. Laskavý pekař nám dával chleba na úvěr. (64)

Nedostával jsem už žádné kapesné, ale moji starší spolužáci byli vysloveně bohatí a člověk je o nic nepřipravil, když se nechal zvat na jejich bláznivé večírky. Dokázal jsem si vypěstovat jakousi lhovost vůči chudobě doma i bohatství přátel. (65)

Mou lásku dosud neprobudila žádná dívka, ale chlapec, který sdílel moje ideály a měl rád stejné knihy. Byl to jeden z těch téměř patologicky éterických, cudných, vášnivých vztahů, jak se mohou vyskytovat jen mezi chlapci a jen do té doby, než do jejich života naplno vstoupí dívky. Schopnost navázat takový vztah brzy pomíjí. Po škole jsme si navykli toulat se celé hodiny ulicemi, někde zjistit kurz dolaru, shodně, přezíravě a s minimem myšlenek a slov zhodnotit politickou situaci a potom mluvit o knihách. Dohodli jsme se, že při každé procházce budeme důkladně analyzovat jednu knihu, a také jsme to dělali. Nesměle a plni úzkostného vzrušení jsme si tak ohmatávali duši. Kolem nás běsnila horečka, společnost se takřka hmatatelně rozkládala a německá říše se rozpadala v trosky – ale pro nás to bylo jen pozadí, látka pro hlubokomyslné rozklady, například o podstatě génia a zda se génius snáší s morální slabostí a dekadencí. (66)

V srpnu měl dolar hodnotu milionu. Četli jsme to s poněkud zatajeným dechem, jako by byl vyhlášen neuvěřitelný rekord. Za čtrnáct dní už jsme se tomu spíše smáli, protože dolar jakoby na milionové hranici nabral novou energii, desetinásobně zvýšil tempo a okamžitě začal stoupat stomilionovými a potom miliardovými skoky. V září už neměl milion prakticky žádnou hodnotu a platební jednotkou se stala miliarda. Koncem října to byl bilion. (67)

Bylo těžké rozlišit možné od nemožného. Postupně se šířila apokalyptická atmosféra. Vykupitelé pobíhali po Berlíně, lidé s dlouhými vlasy a v žíněných košilích hlásali, že je seslal Bůh, aby spasili svět. Nejúspěšnější byl jistý Häusser, který šikovně využíval reklamy na plakátových sloupech a pořádal masová shromáždění. Jeho mnichovskou obdobou byl podle novin jistý Hitler, ten se však od Häussera lišil projevy, které se vyznačovaly nebývalé vystupňovanými sprostotami a přehnanými výhružkami. A zatímco Hitler chtěl dosáhnout tisícileté říše masovým vyvražděním všech židů, v Durynsku se vyskytoval jistý Lamberty, který chtěl dosáhnout téhož masovým rozšířením lidového tance, zpěvu a kotrmelců. (68)

Potom se událo něco zvláštního. Když se stal kancléřem Stresemann, dolar přestal stoupat. Akcie také. Mzdy a platy se najednou vyplácely v malých šedozelených bankovkách s nápisem „rentová marka“ a o něco později se dokonce objevily i desetníky a pětníky, tvrdé lesklé mince. Člověk je slyšel cinkat v kapse a ještě k tomu měly hodnotu. Politika se naráz zklidnila. Nikdo už nemluvil o rozpadu říše.

Ve vzduchu visela kocovina, ale bylo patrné i jisté ulehčení. O Vánocích se celý Berlín stal jedním jediným vánočním trhem. Všechno stálo deset feniků a každý kupoval zvonečky, marcipánová zvířátka a podobné dětinskosti, aby si dokázal, že je opět možné něco koupit za desetník.

U všech stánků visely plakáty „Opět mírové ceny“. A také to mír byl. Jediné opravdové mírové časy, které moje generace v Německu zažila, právě vypukly: období šesti let, od roku 1924 do roku 1929, v němž Stresemann ve funkci ministra zahraničí ovládal německou politiku. Najednou politika přestala být něčím, kvůli čemu by se člověk rozčiloval. Přibližně

od konce roku 1926 už neexistovalo nic, o čem by stálo za to mluvit. Noviny si musely palcové titulky obstarávat ve vzdálených zemích.

Do země zase přišly peníze, neztrácely hodnotu, obchody šly dobře. Posledních deset let upadlo v zapomenutí jako zlý sen. Každý byl zas navrácen soukromému životu a srdečně vyzván, aby si zařídil život podle svého a byl šťastný. (71)

Nyní se však přihodilo něco zvláštního – a myslím, že tím zveřejňuji jednu z nejzásadnějších politických událostí naší doby, o níž se nepsalo v žádných novinách: této výzvy v podstatě nikdo neuposlechl. Nikdo nechtěl. Ukázalo se, že celá jedna generace si s darem soukromého života neví rady.

Přibližně dvacet ročníků mladých a nejmladších Němců si zvyklo čerpat smysl svého života, veškeré podněty pro silnější emoce, pro lásku a nenávist, radost a smutek, ale i všechny senzace a jakékoliv podráždění nervů takříkajíc zdarma z veřejné sféry. A teď, když tyto dodávky najednou ustaly, se lidé cítili bezmocní, zchudlí, oloupení, zklamaní a znudění. Konec veřejného napětí a návrat svobody soukromí tedy nepocíťovali jako dar, ale jako loupež. Začali se nudit, reptali – a čekali přímo chtivě na první incident, aby celou mírovou éru zlikvidovali a odstartovali nové kolektivní dobrodružství. (71)

Nereagovali tak všichni, ale tehdy se připravovala, neviditelně a nepozorovaně, ona strašlivá trhlina, která dnes rozděluje národ na nacisty a nenacisty.

Už jsem zběžně zmínil, že talent mého národa k soukromému životu a soukromému štěstí je beztak méně rozvinutý než u jiných národů. S údivem a ne bez závisti jsem později ve Francii a v Anglii viděl a naučil se vnímat, jakým trvalým štěstím a nevyčerpatelným zdrojem celoživotní zábavy je například pro Francouze znalecky duchaplný obřad jídla a pití, pro Angličana jeho zahrada, zvířata a mnohé dětsky vážně provozované hry a koníčky. Průměrný Němec nic odpovídajícího nemá. Jen jistá vrstva vzdělanců – ne právě malá, ale pochopitelně jde o menšinu – hledá a nachází podobný smysl života a radost v knihách a hudbě, vlastním myšlení a tvorbě „světového názoru“.

Mimo vzdělaneckou vrstvu je a byla v Německu největším nebezpečím pro život prázdnota a nuda. V rozsáhlých oblastech a bezbarvých městech severního a východního Německa hrozí a vždy hrozila tupost skrytá za pilně, důkladně a s vědomím povinnosti provozovanými obchody a organizovanými spolky. A zároveň horror vacui a touha po „vykoupení“ – ať už alkoholem, pověrou, nebo nejlépe obrovským, vsehahlujícím levným masovým opojením. (73)

Ideály a představy starší generace byly otřeseny a znejistěny; toužebně se očekávalo odstoupení strašáků a začalo se vzhlížet k „mládeži“, lichotilo se jí a čekaly se od ní zázraky. Mládež však neznala nic než veřejný chaos, senzaci, anarchii a nebezpečné vzrušení z nezodpovědných her s čísly. Nemohla se dočkat, až to všechno bude moci inscenovat sama v ještě velkolepějším stylu, a veškerý soukromý život se jí zdál „nudný“, „měšťácký“ a „zpátečnický“.

Tak bylo pod povrchem připraveno vše pro velkou pohromu. Zatím však ve viditelném veřejném prostoru panovaly zlaté časy, klid, pořádek, blahobyt a dobrá vůle. Dokonce se zdálo, že i předzvěsti nadcházející pohromy patří k mírumilovnému obrazu doby. (74)

Jednou z takových předzvěstí, kterou nikdo správně nepochopil a ještě se veřejně podporovala a vychlovala, byla sportovní horečka, která v oněch letech zachvátila německou mládež. Během tří let, 1924, 1925 a 1926, se Německo rázem proměnilo ve sportovní velmoc. Nikdy dřív nebylo sportovní zemí – přesto se v těchto letech členská základna sportovních klubů i počty diváků sportovních přeborů najednou zdesateronásobily.

Boxeři a běžci na sto metrů se stali národními hrdiny a dvacetiletí mladíci měli plnou hlavu běžeckých rekordů, jmen a hieroglyfů čísel, v něž se v novinách proměňovaly určité výkony rychlosti a obratnosti.

Bylo to poslední velké německé šílenství, kterému jsem taky sám propadl. Můj duchovní život na dva roky takřka ustrnul a já zarputile trénoval běh na střední a dlouhou trať a bez váhání bych prodal duši ďáblu, jen abych aspoň jednou uběhl osmistovku pod dvě minuty.

Chodil jsem na každé sportovní klání a znal každého běžce i nejlepší čas, jak kdy zaběhl. Sportovní zpravodajství hrálo stejnou roli, jakou hrálo před deseti lety zpravodajství válečné. Věta „Houben uběhl 100 metrů za 10,6 sekundy“ vzbuzovala stejné pocity jako svého času zpráva „20 000 Rusů zajato“ a větě „Peltzer vyhrál anglické mistrovství světovým rekordem“ se dokonce připisoval stejný význam jako událostem, k nimž, ach ano, za války nikdy nedošlo – třeba „Paříž obsazena“ nebo „Anglie prosí o mír“. (75)

Jako masový jev se sportovní horečka udržela asi jen tři roky. (Já ji překonal ještě dřív.) K delší životaschopnosti chyběla představa toho, co bylo ve válce „konečným vítězstvím“, tedy cíl a konec. Nemohlo to donekonečna zaměstnávat fantazii. Ačkoli v roce 1928 skončilo Německo na Olympiádě v Amsterdamu na druhém místě, bezprostředně poté se dostavilo zklamání a horečka opadla. Sportovní zpravodajství zmizelo z prvních stránek novin a vrátilo se do sportovní rubriky.

Zároveň však začaly „svazy“ a politické strany, v nichž se politika provozovala jako sport a které byly několik let takřka mrtvé, pomaloučku, polehoučku ožívat. (77)

Stresemanova éra nebyla „velkou dobou“. Pro nás mladší je ale toto období i se všemi jeho slabinami asi nejlepší, jaké jsme kdy zažili. Bylo to jediné období, kdy základní životní tónina nezněla v moll, nýbrž v dur, byť to bylo dur poněkud váhavé a nejasné. Byla to jediná doba, kdy se vůbec dalo normálně žít.

Nejkrásnější vzpomínky se pro mě pojí s německo-mezinárodním kruhem přátel, vzorkem glóbu uprostřed Berlína. Byl to malý vysokoškolský tenisový klub, v němž Němci nepřevažovali nad příslušníky jiných národů. Už nikdy jsem nezažil tak uvolněnou, mladistvě otevřenou atmosféru. Zmocňuje se mě hluboký žal, když pomyslím na letní večery, které jsme spolu po hře trávili v klubu, často až do pozdní noci, v tenisovém oděvu jsme usedali do proutěných křesel, pili víno a žertovali, vedli dlouhé intenzivní hovory, které neměly nic společného s mučivými politickými diskusemi předchozích či pozdějších let s které jsme někdy přerušili, abychom si zahráli ping-pong nebo pustili gramofon a zatančili si. Jaká v tom byla nevinnost a opravdovost mládí, snění o budoucnosti, jaká otevřenost, laskavost a důvěra! Když na to vzpomínám, je to k nevíře. Nevím, jestli je dnes těžší pochopit, že se tohle dalo v Německu před necelými deseti lety, nebo že to mohlo úplně beze stopy za necelých deset let zmizet. (81)

Samozřejmý pocit všeobecného srozumění, který provázel hry s čísly, se nějak proměnil v opak. Věděli jsme, že s mnoha svými vrstevníky už nemůžeme promluvit ani slovo, protože mluvíme jinou řečí. Cítili jsme, jak kolem nás vzniká „hnědá němčina“ – „nasazení“, „fanaticky“, „soukmenovec“, „cizí umění“, „podčlověk“ – příšerný slovník, jehož každé písmeno implikovalo celý svět násilnické tuposti. Věděli jsme, že jsou v naprosté početní převaze a „my“ že jsme v menšině. Ale dokud tu byl Stresemann, cítili jsme jakousi jistotu, že budou drženi v šachu. Pohybovali jsme se mezi nimi s bezstarostností, s níž lidé v moderní zoologické zahradě bez klecí procházejí mezi šelmami a spoléhají na to, že všechny příkopy a živé ploty jsou dobře propočteny. (83)

Streseman nebyl mužem, který rozněcuje vášnivé city. Nejsilnější cit vzbudil svou smrtí – chladné uděšení. Byl dlouho nemocný, ale netušili jsme, jak je to vážné. Zemřel naprosto nenápadně: večer po namáhavém dni, když si jako každý jiný občan čistil před ulehnutím zuby. Když jsme se o tom dočetli v novinách, cítili jsme ledové zděšení. Kdo teď ty bestie zkrátí? Stresemanova smrt byla začátkem konce. (84)

Říjen 1929. Ohyzný podzim po krásném létě a nevlídné počasí, ve vzduchu navíc bylo něco tíživého, co s počasím nesouviselo. Zlá slova na plakátovacích plochách; na ulicích první uniformy hnědé jako lejno a nasupené tváře; rachocení a pískání nezvykle ječivé a ordinární pochodové hudby; na úřadech rozpaky, v říšském sněmu hlučné výstupy, noviny plné plíživě nekonečné vládní krize. (85)

Na jaře roku 1930 se stal kancléřem Brüning a poprvé, pokud nám paměť sahala, mělo Německo přísného vládce. Ano, Streseman vládl šikovně a radikálně, ale tak nenápadně, že to nikoho nebolelo. Brüningovo vládnutí bolelo někoho neustále, byl to jeho styl a on byl na svou „nepopulárnost“ svým způsobem hrdý. Jakákoliv zdvořilost a nekonfliktnost byla jeho povaze cizí. Aby reparační platby dovedl ad absurdum, připustil téměř úplný kolaps německého hospodářství, banky zavíraly, počet nezaměstnaných stoupl na šest milionů. Aby přitom udržel vyrovnaný rozpočet, nemilosrdně předepsal krutý recept: „Utáhnout opasky!“ V pravidelných intervalech, zhruba každého půl roku, vycházelo „nouzové nařízení“, kterým se vždy snížily mzdy, penze, sociální výdaje, v závěru dokonce i platy v soukromém sektoru a úroky. (86)

Neměl žádné opravdové stoupence. Byl „tolerován“. Měl krytá záda, protože se zdálo, že je jedinou hrází proti Hitlerovi. Protože to přirozeně věděl, nemohl Hitlera v žádném případě zničit. Musel proti němu bojovat, ale zároveň ho potřeboval. Hitler se nikdy neměl dostat k moci, musel ale zůstat stálou hrozbou. Obtížné udržování rovnováhy! Brüning ji dva roky s pokerovou tváří a se zaťatými zuby udržel, a už to byl velký výkon.

Brüning nenabídl zemi nic kromě chudoby, stísněnosti, omezení svobod a ujištění, že nic lepšího není možné. Nanejvýš ještě výzvu ke stoickému postoji. Zatím se hlučně soustřeďovaly síly, které tak dlouho ležely ladem. (87)

14. září 1930 se konaly volby do Říšského sněmu, v nichž nacisti rázem povýšili ze směšné, nepatrné straničky na druhou nejsilnější politickou stranu: místo původních 12 mandátů jich nyní měli 107. Od toho dne už ústřední postavou Brüningovy éry nebyl Brüning, nýbrž Hitler. Otázka už nezněla, zda zůstane Brüning, ale kdy nastoupí Hitler.

Přitom sám Hitler sám, jeho minulost, vzhled i projevy byly pro hnutí, které se kolem něj formovalo, zpočátku spíše přítěží. Na normální Němce působil téměř odpudivě: účes pasáka, laciná elegance, vídeňský předměstský dialekt, časté a dlouhé proslovy, navíc chování epileptika, divoká gestikulace, slintání, pohled střídavě plamenný a vyjevený. A potom obsah jeho řeči: potěšení z výhrůžek, radost z hrůz, krvelačné vražedné fantazie. Většina lidí, kteří ho v roce 1930 ve Sportovním paláci uvítali jásotem, by si od něho pravděpodobně nedala na ulici ani připálit. Ale tady se už právě projevila podivná fascinace odporným, kalným, řinoucím se hnusem – dohnaná ke krajnosti. Nikdo by se nepodivil, kdyby tuhle figurku při prvním projevu popadl četník za límec a odvedl. Protože se tak nestalo a protože tenhle člověk byl naopak stále agresivnější, šílenější a obludnější, a přitom stále proslavenější a nepřehlédnutelnější, účinek byl opačný – začala působit fascinace monstrem.

Když byl Hitler předvolán jako svědek k nejvyššímu německému soudu, hulákal v soudní síni, že se jednoho dne dostane zcela legálně k moci a že potom budou padat hlavy. Nic se nestalo. Bělovlasého předsedu senátu nenapadlo dát svědka vyvést.

Když Hitler kandidoval na prezidenta proti Hindenburgovi, prohlásil v předvolební kampani, že boj už beztak vyhrál – jeho protivníkovi je pětáosmdesát, jemu třiačtyřicet let, může počkat. Nic se nestalo. Když to řekl na příštím shromáždění podruhé, přítomní už se smáli jako pominutí.

Bylo zvláštní pozorovat, jak se všechno na obou stranách stupňuje: bezuzdná drzost, s níž nepřijemný prťavý apoštol štváčů pozvolna vyrůstal v démona, i nechápavost jeho krotitelů, jimž vždy příliš pozdě došlo, co právě vlastně řekl nebo udělal – totiž ve chvíli, kdy svá předchozí slova nebo gesta zastínil ještě šilenějším výrokem nebo ještě zruďnějším činem; a jeho zhyponotizované publikum podléhalo kouzlu hnusu a omámení zlem stále snáz a se slabším odporem. (87, 88, 89)

Hitler sliboval v podstatě všechno všem a to mu pochopitelně získalo velké množství přívrženců a voličů, z řad lidí neschopných úsudku, zklamaných a zchudlých. To však nebylo rozhodující. Ponecháme-li stranou pustou demagogii, sliboval Hitler jasně a zjevně upřímně dvě věci: obnovení velké válečné hry z let 1914-1918 a opakování velkého kořistnického tažení z roku 1923 – jinými slovy svou pozdější zahraniční i hospodářskou politiku. A to mu vyneslo skutečné učedníky, jádro nacistické strany. Apeloval na oba velké zážitky, které mladší generaci formovaly. Přeskakovalo to jako elektrická jiskra na všechny, kteří ve skrytu duše nemohli na tyto velké zážitky zapomenout. (89)

Hra se houževnatě a truchlivě vlekla, postrádala vrcholné okamžiky, dramatické zápletky, viditelná rozhodnutí. Atmosféra v Německu v mnohém připomínala atmosféru v dnešní Evropě: Strnule se čeká na nevyhnutelné vyústění, přičemž všichni do posledního okamžiku doufají, že mu uniknou. To, co dnes pro Evropu znamená blížící se válka, znamenalo tehdy v Německu blížící se uchopení moci a „noc dlouhých nožů“, již nacisté prorokovali. Podobné jsou si dokonce i jednotlivosti: pomalu se blížící hrozba, rozříštnost obranných sil a beznadějně dodržování pravidel hry, která nepřítel dennodenně porušuje. Dokonce už tehdy existovalo myšlenkové schéma *appeasementu*: mocné skupiny chtěly „zneškodnit“ Hitlera tím, že ho nechají „spolurozhodovat“.

Počet nacistů neustále rostl. A mizela radost ze života, laskavost, nevinnost, dobrota, porozumění, ochota, velkorysost, humor. Dobré knihy už skoro neexistovaly a určitě už neexistovali lidé, kteří by se o ně zajímali. Vzduch v Německu rapidně houstl.

Houstl až do léta 1932. Pak padl Brüning, bez důvodu a přes noc... Tehdy byla republika zlikvidována, ústava přestala platit, říšský sněm byl rozpuštěn, znovuzvolen, zase rozpuštěn a zase zvolen, noviny byly zakázány, pruská vláda rozpuštěna, celá vyšší správa vyměněna – a to vše se odehrávalo v takřka rozjařené atmosféře krajního hazardu. Rok 1939 má v celé Evropě pachut' velice podobnou té z léta 1932 v Německu: tenkrát nás opravdu dělil od propasti jen vlasek, to, čeho jsme se děsili, mohlo přijít každým dnem. Nacisty v konečně povolených uniformách bylo vidět všude na ulicích, už házeli bomby, sepisovali seznamy proskribovaných. A už se vyjednávalo s Hitlerem, v srpnu se ho zeptali, zda se nechce stát vícekancléřem, a v listopadu mu nabídli dokonce funkci kancléře. Hitlera už nedělilo od moci téměř nic, neexistovala ústava, právní záruky, republika, nic. A přesto se tenkrát – stejně jako dnes – v posledním, nejnebezpečnějším, nejztracenějším okamžiku šířil jakýsi chorý a blažený optimismus, hráčský optimismus, rozjařená důvěra, že nakonec všechno, byť o vlasek dobře dopadne. Tehdy jako dnes si lidé začali pohrávat s myšlenkou, že to nejhorší mají za sebou. (91, 92)

Na začátku roku 1933 mi bylo dvacet pět let, byl jsem dobře živený, dobře vychovaný, přátelský, korektní, už také trochu obroušený a uhlazený, nevázaná studentská léta jsem měl

vlastně za sebou, ale dosud jsem nebyl vystaven žádné vážné životní zkoušce – vcelku jsem byl průměrný produkt německé měšťanské vrstvy a jinak dost nepopsaný list. Byl jsem jako každý mladý muž mého věku a mé třídy v Německu syn usměrňovaný rodiči. I když jsem tím někdy nebyl nadšen, byl pro mě tehdy otec nejdůležitějším člověkem mého života. (95)

Dělal. Co mohl, abych se stal tím, čím byl on sám: vzdělaným úředníkem. A zřejmě věřil, že tak prokáže mně i německé říši tu nejlepší službu. Tak jsem tedy vystudoval práva a stal se „referendářem“, který pracuje u soudů a úřadů. Mně toto nabytí úřední moci dalo přinejmenším dvě věci: jednak určité „vystupování“, na odiv stavěný, chladný, klidný, vlídně rezervovaný postoj, který si lze zřejmě osvojit jen za nějakou úřední přepážkou, jednak schopnost myslet v duchu „úřední logiky“, tedy jakési legální abstrakce. Zvláště to druhé o několik let později mně a mé ženě doslova zachránilo život. (99)

Žádné vyhraněné politické názory jsem tehdy neměl. Bylo mi dokonce zatěžko rozhodnout se i v tom nejobecnějším smyslu, tedy určit, zda jsem politicky „napravo“ či „nalevo“. V každodenních otázkách jsem se vnitřně přikláněl na tu či onu stranu jen v některých případech, a někdy ani na jednu. Ze stávajících politických stran mě žádná nijak zvlášť nepřitahovala. Příslušnost k žádné z nich by mě také neuchránila před tím, abych se stal nacistou.

Před tím mě uchránil – můj nos. Mám dosti vyvinutý duchovní čich, jinak řečeno, cit pro etické valéry (a jejich absenci) u lidských, morálních, politických postojů či smýšlení. Většině Němců právě toto bohužel chybí. I ti nejchytřejší jsou s to zcela abstraktně a s dalekosáhlými dedukcemi diskutovat úplně pitomě o hodnotě věci, u níž lze úplně jednoduše citem poznat, že smrdí.

Pokud jde o nacisty, můj čich rozhodl naprosto jednoznačně. Ani na okamžik jsem se nemýlil v tom, že nacisti jsou nepřátelé – i moji i všeho, co mi bylo drahé. Naprosto jsem se ale zmýlil v tom, jak strašnými nepřáteli se stanou. Tehdy jsem měl ještě tendenci nebrat je úplně vážně.

Máloco je tak směšné jako nezúčastněný povznesený postoj, s nímž jsme já i mnozí další přihlíželi počátkům nacistické revoluce v Německu jako z divadelní lóže. Směšnější je snad už jen to, že ještě léta poté si celá Evropa – náš příklad před očima – dopřávala tentýž povzneseně pobavený, nečinný postoj diváka, zatímco nacisté ji už dávno podpalovali ze všech stran. (101)

30. ledna 1933 se Hitler stal říšským kancléřem. Ten den proběhl bez vnějších známek revolučního kvasu. Pro mě a mnohé se události tohoto dne odehrávaly jen na stránkách novin.

Ještě celý únor se veškeré dění omezovalo na zprávy v novinách, to znamená, že se vše odehrávalo ve sféře, která by pro devadesát devět procent lidí přestala existovat ve chvíli, kdy by nevyházely noviny. Ovšem v této sféře se toho dělo dost: Říšský sněm byl rozpuštěn, pak prezident Hindenburg flagrantně porušil ústavu a rozpustil i Pruský sněm. Ve vyšší státní správě nastal divoký přesun a ve volebním boji divoký teror. Nacisti se už neostýchali: jejich úderné skupiny teď pravidelně rozbíjely volební shromáždění jiných politických stran, skoro každý den zabili jednoho až dva politické protivníky, na předměstí Berlína jednoho dne vypálili od sklepa až po půdu dům sociálnědemokratické rodiny. Nový pruský ministr vnitra (nacista, jistý kapitán Göring) vydal šílený výnos, v němž policii přikázal, aby při srážkách nezjišťovala viníka a postavila se na stranu nacistů a na ty druhé bez výstrahy střílela – a brzy na to byla dokonce vytvořena „pomocná policie“, z příslušníků SA.

Jak už jsem řekl, tak zněly zprávy v novinách. Na vlastní oči a uši člověk neslyšel a neviděl o moc víc, než na co byl za poslední léta beztak zvyklý. Hnědé uniformy v ulicích, pochody, hajlování – a jinak *business as usual*. Komorní soud, nejvyšší soud Pruska, kde jsem

tehdy pracoval, se ve svém fungování nijak nezměnil, ačkoli pruský ministr vnitra současně vydával šílené výnosy. Kde byla ta praví realita?

Priznávám, že jsem měl tendenci vnímat nerušené fungování justice, ale i veškerý nerušený chod života jako triumf nad nacisty. Ať křičí, ať hluboce gestikulují sebevíc, je přece zřejmé, že můžou zčeřit nanejvýš politickou hladinu – hluboké moře skutečného života tady dole jimi zůstává nedotčeno. (105)

Ať to bylo jakkoli, já se ještě k tomuto normálnímu nepolitickému životu upínal. Neexistovalo místo, z něhož bych mohl proti nacistům bojovat. Tak jsem alespoň nechtěl, aby mi jakkoli překáželi. (106)

Pak hořel Říšský sněm. Jen málo událostí soudobých dějin jsem tak dokonale „propásl“, jako požár Říšského sněmu. Když hořel, byl jsem na návštěvě u přítele na předměstí, a mluvili jsme o politice. Až druhá den ráno jsem si o požáru přečetl v novinách. Teprve v poledne jsem se dočetl o zatýkání. Přibližně ve stejnou dobu se vylepovalo Hindenburgovo nařízení, které zrušilo svobodu slova, telefonní a poštovní tajemství a dalo policii neomezené právo k domovním prohlídkám, konfiskacím a zatýkání. Odpoledne se na ulicích objevili muži se žebříky, bodří řemeslníci, a začali na všech sloupech a plotech pečlivě přelepovat volební plakáty bílým papírem: levicovým stranám byla zakázána jakákoliv další volební agitace. Noviny, pokud ještě vycházely, referovaly o tom všem takřka bez výjimky rozechvěle jásavým tónem prodchnutým vlastenectvím. Byli jsme zachráněni! Heil! Německo je svobodné!

Tolik noviny. Na ulicích to vypadalo stejně jako kdykoliv jindy. Kina hrála, soudy vynášely rozsudky. A lidé doma, trochu zmatení, trochu zastrašení, se snažili zorientovat v situaci. V tak krátké době to bylo těžké, moc těžké. (112)

Takže komunisti zapálili Říšský sněm. Podívejme. Bylo to docela možné, dokonce velmi pravděpodobné. Divné bylo, proč zrovna Říšský sněm – prázdnou budovu, jejíž požár nemohl nikomu prospět. No, možná to měl být opravdu „signál“ pro propukající revoluci, kterou vláda svým „rozhodným zásahem“ překazila. Bylo to v novinách a znělo to věrohodně... (113)

Ano, snad nejzajímavější na požáru Říšského sněmu bylo, že obvinění komunistů v podstatě všichni věřili. Ale je těžké zazlívát Němcům, že tehdy, v únoru 1933, takřka všichni uvěřili, že komunisti jsou žháři. To, co jim lze mít za zlé, a v tom se poprvé za nacistické éry projevila jejich hrozná kolektivní charakterová slabost, je fakt, že tím pro ně celá věc skončila. Každý jednotlivec, každý Němec byl okraden o tu špetku ústavně garantované svobody a občanské důstojnosti proto, že v Říšském sněmu trochu hořelo – a oni to přijali s beránčí odevzdaností, jako by to tak muselo být. (114)

Březen 1933 přinesl čtyři věci, které nakonec znamenaly neotřesitelnou nacistickou nadvládu: teror; oslavy a projevy; zradu; a nakonec kolektivní kolaps, simultánní nervové zhroucení milionů jednotlivců.

Evropské dějiny znají dva druhy teroru. Jedním je bezuzdná krvelačnost revoluční masy puštěné ze řetězu a opilé vítězstvím, druhým je chladnokrevná, promyšlená krutost státního aparátu, sloužící k zastrašení a demonstraci moci. Nacisti zatím jako jediní oba druhy teroru zkombinovali. Teror v roce 1933 prováděla opravdová luza lačnicí po krvi, totiž SA (SS ještě tehdy nehrála takovou roli jako později), zároveň však SA vystupovala jako „pomocná policie“, jednala bez náznaku rozčilení, spontaneity, a především nebyla sama nijak ohrožena, naopak jednala s pocitem dokonalého bezpečí, podle rozkazu a naprosto disciplinovaně. Zvnějšku se to jevilo jako revoluční teror. Divoká neholená chátra vnikala v noci do bytů a odvlékala bezbranné lidi kamsi do mučireň. Avšak ve skutečnosti to byl represivní teror:

chladný, vykalkulovaný, státem přikázaný a řízený, plně krytý policií a armádou. To, co se dělo, bylo prostě děsivé převrácení normálních pojmů: lupiči a vrazi vystupují v roli policie, jsou vybaveni plnou mocí státu; s jejich oběťmi se jedná jako se zločinci, jako s psanci předem odsouzenými k smrti.

Jeden případ nabyl takových rozměrů, že pronikl na veřejnost. Sociálnědemokratický odborový funkcionář z Cöpenicku se postavil se svými syny na odpor hlídce SA, která v noci vtrhla do jeho domu, aby ho „zatkla“, a zjevně v sebeobraně dva příslušníky SA zastřelil. Ještě téže noci přemohla toho muže i jeho syny jiná, silnější skupina SA a oběsila je v kůlně u domu. Druhý den na rozkaz a disciplinovaně dorazily hlídky SA do bytů *všech* obyvatel Cöpenicku, o nichž bylo známo, že jsou oficiální demokrati, a na místě je ubily. (118)

Pár týdnů poté, co zvěrstva začala, tu byl zákon, který hrozil přísným trestem každému, kdo by byl mezi čtyřmi stěnami tvrdil, že se páchají. Nacisti pochopitelně neměli v úmyslu zvěrstva opravdu utajit. To by pak nedosáhli svého účelu – budit všeobecnou hrůzu a strach, aby se lidé podrobili. Otevřené přiznání toho, co se odehrávalo ve sklepeních a koncentračních táborech SA – na řečnické tribuně nebo v novinách -, by možná i v Německu vyvolalo zoufalý odpor. Šeptandou šířené děsivé historky – „Buďte opatrný, sousede! Víte, co se stalo panu X?“ zlomily každému páteř mnohem snáz.

Tím spíš, když lidi byli zároveň pohlceni nekonečnou řadou slavností, oslav a nacionálních manifestací. Začalo to už obrovskou oslavou vítězství před volbami. Masové pochody, ohňostroje, bubnování, kapely po celém Německu, Hitlerův projev zaznívající z tisíců amplionů, slavnostní přísahy a sliby – i když ještě vůbec nebylo jasné, jestli nacisti ve volbách neutrpí porážku. A k tomu skutečně došlo. Ve volbách, v posledních, které se v Německu konaly, dostali nacisti jen 44 procent hlasů (předtím měli 37 procent) – většina je stále ještě nevolila. Ale to nebyla pro nacisty překážka. Porážka se prostě slavila jako vítězství, teror zesílil, slavnosti se zesateronásobily. Denně se konaly průvody, masové manifestace, akty vděku za národní osvobození, pochodová hudba od rána do večera, shromáždění k uctění hrdinů, zasvěcování vlajek, vyzvánění zvonů, vojenské přehlídky, děti mávající praporky, pochodňové průvody...

Neuvěřitelná prázdnota těchto nikdy nekončících představení postrádajících jakýkoliv smysl opět nebyla ani trochu dílem náhody. Obyvatelstvo si totiž mělo zvyknout jásat a slavit, aniž by vědělo proč. A lidé tomu začali přicházet na chuť. V březnu roku 1933 bylo nádherné počasí. Copak nebylo krásné a slavnostní splynout v jarním slunci s radostným davem na náměstích vyzdobených vlajkami a naslouchat vznešeným větám o vlasti, svobodě, pozvednutí a svaté přísaze? (Určitě lepší, než si s vyloučením veřejnosti nechat v kasárnách SA napumpovat hadicí vodu do střev. (119, 120)

Dovršit vítězství pomohl další faktor. Tím byla zbabělá zrada vůdců všech stran a organizací, na něž spoléhalo 56 procent Němců, kteří ještě 5. března volili proti nacistům. Zrada to byla totální, všeobecná a dopustily se jí všechny strany od levice po pravici. Toto strašlivé selhání předáků opozice je základním rysem „revoluce“ z března 1933. nacistům velmi usnadnilo vítězství. Ze zrady protivníků a pocitu bezmoci, slabosti a hnusu, který vzbuzovala, se zrodila třetí říše.

Rozhodující bylo, že vztek a zhnusení z vlastních zbaběle zradivších předáků převážil nad vztekem a nenávistí vůči skutečnému nepříteli. V průběhu března 1933 lidé najednou po statisících vstupovali do nacistické strany, proti níž se dosud vymezovali. I dělníci ze sociálnědemokratických nebo komunistických organizací přecházeli po statisících do nacistických „závodních buněk“ nebo do SA.

Vedly je k tomu různé důvody, nejčastěji celý propletenec důvodů. Nejprostším důvodem, a zároveň u všech tím nejniternějším, byl strach. Raději být bit, než být bit. Pak

poněkud mlhavé omámení, opojení jednotou, magnetismus masy. Dalším důvodem bylo pro mnohé zhnusení a touha pomstít se těm, kteří je nechali na holičkách. A pak to zvláštní německé myšlení, úvaha asi tohoto druhu: „Nic, co předpovídali odpůrci nacistů, se nesplnilo. Tvrдили, že nacisti nevyhrají. A přece vyhráli. Takže jejich odpůrci neměli pravdu. Tudíž mají pravdu nacisti.“ U některých (zvláště u intelektuálů) hrálo roli přesvědčení, že pokud teď vstoupí do nacistické strany, mohou ještě její tvář změnit a nasměrovat jinam. Samozřejmě fungovala i obyčejná davová psychóza a konjunkturalismus. U primitivnějších a stádně uvažujících lidí byl průběh stejný jako v mytických dobách, kdy se poražený kmen zřekl svého božstva, protože se neosvědčilo, a za ochránce si zvolil boha vítězného nepřátelského kmene. Svatý Marx, v něhož tak dlouho věřili, nepomohl. Svatý Hitler je očividně silnější. Zničme tedy obrazy svatého Marxe na oltářích a zasvěťme je Hitlerovi. Místo „za všechno může kapitalismus“ se naučme odříkávat „za všechno můžou Židé“. Možná nás to spasí. (125)

Jediné, co zbývá vysvětlit, je totální nepřítomnost toho, čemu se u národa i jednotlivce říká „charakter“: pevné, zvnějšku neotřesitelné jádro, ušlechtilá tvrdost, nejvnitřnější rezerva hrdosti, přesvědčení, sebedůvěry a důstojnosti, kterou lze v hodině zkoušky mobilizovat. To Němci nemají. Jako národ jsou nespolehliví, poddajní, bez pevného jádra. Březen 1933 to prokázal. V okamžiku dějinné výzvy, kdy slušné národy jako mávnutím kouzelného proutku spontánně povstanou, Němci jako mávnutím proutku strnou, zmalátní, povolí a kapitulují – stručně řečeno nervově se zhroutí.

Výsledkem nervového zhroucení milionu jednotlivců byl sjednocený, ke všemu ochotný národ, který je dnes noční můrou celého světa. (126)

Takhle zřetelně průzračně a odtažitě se ony události jeví dnes, při retrospektivním pohledu. Když jsem je prožíval, nemohl jsem mít pochopitelně nadhled. Cítil jsem, až příliš děsivě, dusivý odporný celek, ale nebyl jsem schopen rozeznat jednotlivé prvky a utřídit je. Každý pokus si věci ujasnit halily jako závoj ony zoufale plané a nesmyslné diskuse, při nichž jsme se neustále pokoušeli zařadit události do systému zastaralých politických pojmů, který už neplatil.

A kromě toho nám v pochopení bránil život – život, který šel dál, teď ovšem s konečnou platností příšerný a neskutečný, šklebil se na nás ze všech stran. Dosud jako dřív jsem chodil do práce na Komorním soudě, dosud se tam vynášely rozsudky, jako by to ještě mělo nějaký význam, rovněž soudní rada mého senátu – Žid – seděl dosud nerušeně v taláru na soudcovské stoličce, ovšem kolegové soudci s ním už jednali se zvlášť taktním jemnocitem, s jakým se hovoří s těžce nemocnými. Pokud v únoru nebylo ještě jisté, zda tahle nezničitelná reálná každodennost netriumfuje nad řáděním nacistů, teď už se nedalo pochybovat: všechno zmechaničtělo, vyprázdnilo se a zneživotnělo a každou minutu potvrzovalo triumf nepřátelského světa, který zaplavoval náš život ze všech stran. A jakkoli to zní zvláštně, i tento – a právě tento – dál mechanicky a automaticky běžící všední život bránil tomu, aby člověk na obludnosti nějak výrazně reagoval.

Dennodenní rutina poskytuje jistotu a trvání – na krok od ní začíná džungle. Každý Evropan 20. století to s nejasnou bázní pociťuje. Proto váhá podniknout něco, co by ho mohlo „vykolejit“ – něco smělého, nevšedního, něco, co by vycházelo z jeho nitra. Proto může dojít k tak nesmírným civilizačním katastrofám, jako je nacistické panství v Německu. (126)

Soptil jsem sice a zuřil tehdy v březnu třiatřicátého. Děsil jsem rodiče divokými návrhy, že odejdu ze státní správy, vystěhuju se za hranice, demonstrativně přestoupím na židovskou

víru. Ovšem vyslovením podobných úmyslů to taky skončilo. Tehdy jsem byl ještě natolik nejistý, že jsem ze svých pocitů nevyvodil pozitivní důsledky.

Ríkal jsem si, že třeba nevidím události správně. Třeba to člověk opravdu musí vydržet, počkat, až se přeženou. Sebejistě a dospěle jsem se cítil jen na soudě, chráněn paragrafy Občanského zákoníku a občanskoprávním řádem. Dosud existovaly. I Komorní soud dosud existoval. Přestože se zdálo, že jeho provoz v tuto chvíli pozbyl smysl, nic se v něm ještě nezměnilo. Třeba se tahle skutečnost nakonec ukáže jako trvalejší a důležitější. A tak jsem dál nejistě a vyčkávavě plnil povinnosti denní rutiny, polykal vztek a děs, anebo se velice neplodně a směšně rozohňoval vlastními výlevy doma u večeře – a takto stranou jsem žil jako miliony jiných dál a vyčkával věcí příštích. (128)

Koncem března se nacisti cítili dost silní na to, aby odstartovali první dějství své skutečné revoluce, té revoluce, která nebyla namířena proti ústavě našeho státu, nýbrž proti základům lidského soužití na Zemi, a která má, nebude-li nadále nikoho znepokojovat, své vrcholné okamžiky před sebou. Jejím prvním nesmělým výstupem byl bojkot Židů vyhlášený na 1. dubna 1933.

Počátkem týdne noviny přinesly obzvláště ironický titulek: „Oznámení masové akce“. Pod tím stálo, že od soboty 1. dubna se mají veškeré židovské obchody bojkotovat. Před obchody zaujmou postavení hlídky SA, aby zabránily zákazníkům ve vstupu. Rovněž měli být bojkotováni všichni židovští lékaři a advokáti. Hlídky SA budou v jejich ordinacích a kancelářích kontrolovat, zda je bojkot dodržován.

Bojkot Židů měl být odplatou za hrůzostrašné, zcela nepravdivé historky, které němečtí Židé velice vynalézavě šíří o novém Německu do ciziny. Proto bojkot. Další doplňující opatření byla oznámena v následujících dnech. Všechny „árijské“ obchody měly propustit židovské zaměstnance. V židovských obchodech se měla nadále vyplácet „árijským“ zaměstnancům mzda, i když byly kvůli bojkotu zavřeny. A tak dále.

Zároveň začalo proti Židům velké „osvětové tažení“. V letácích, na plakátech a na masových shromážděních se Němcům vysvětlovalo, že podlehli omylu, jestliže dosud pokládali Židy za lidi. Židi jsou naopak „podlidé“, něco jako zvířata, zároveň však jsou obdařeni d'ábelskými vlastnostmi. Jaké důsledky je z toho třeba vyvodit, to se zpočátku neříkalo. Pořád se však, jako by to byla výzva na zteč, vykřikovalo heslo: „Chcípni, Žide!“

Tohle všechno vzbudilo reakci, jakou by od Němců v posledních čtyřech týdnech snad nikdo nečekal: všude zavládlo zděšení. Zemí se šířilo nesouhlasné reptání, potlačované, ale slyšitelné. Nacisté vycítili, že udělali příliš velký krok, a po 1. dubnu část nařízení zase zrušili. Jak dalece se svých skutečných úmyslů vzdali, teď už víme.

Zvláštní a skličující však bylo, že po počátečním zděšení rozpoutalo toto první velkorysé oznámení vražedného smýšlení po celém Německu záplavu rozhovorů a diskusí – ne o antisemitismu, nýbrž o „židovské otázce“. Každý se najednou cítil nucen a oprávněn utvořit si mínění o Židech a dávat ho k lepšímu. Židovská otázka se s oblibou řešila v procentech. Zkoumalo se, zda procentuální podíl Židů mezi členy komunistické strany není příliš vysoký, zatímco podíl na celkovém počtu padlých ve světové válce příliš nízký. (131)

Nejzajímavější na pozvolna odtajňovaném záměru nacistů vycvičit Němce tak, aby pronásledovali Židy na celém světě a pokud možno je vyhladili, není zdůvodnění, které sami uváděli, nýbrž záměr samotný. Ten je totiž skutečně ve světových dějinách něčím novým: je to pokus zrušit prapůvodní solidaritu – která je vlastní všem tvorům – v lidském rodu a zaměřit instinkt šelmy v člověku, který se jinak obrací jen proti zvířatům, na objekty uvnitř vlastního druhu, „poštvat“ celý národ jako smečku psů na lidi.

Jakmile je základní, odvěká schopnost vraždit zaměřena proti lidem, a dokonce se stane povinností, je maličkost zaměnit jednotlivé objekty. Už dnes se dost zřetelně ukazuje, že „Židy“ lze zaměnit za „Čechy“, „Poláky“ nebo kohokoliv jiného. (132)

Je typické alespoň pro první léta nacismu, že prakticky celá fasáda normálního života zůstala zachována: plná kina, divadla, kavárny, tančící páry v zahradních restauracích, rodiny poklidně se procházející po ulicích, šťastní mladí lidé na plážích u vody. Nacisti toho také propagandisticky náležitě využívali. „Přijďte a podívejte se na naši poklidnou, normální, klidnou, radostnou zemi. Přijďte a podívejte se, jak se u nás dobře daří dokonce i Židům.“ Utajené příznaky šílenství, strach a stres ze života „ze dne na den“ pochopitelně nebylo vidět – stejně tak se nedá poznat z fotografie nádherného, vítězně se usmívajícího muže, který dodnes dělá na plakátech ve stanicích podzemní dráhy v Berlíně reklamu značce žilettek, pod níž je nápis „dobře oholen – dobře naladěný“, že mu už před čtyřmi lety za vlastizradu nebo za to, čemu se tak dnes říká, „oholili“ na dvoře vězení v Plötzensee z krku celou hlavu. (141)

V historii vzniku třetí říše je jedna nevyřešená záhada, která je podle mého zajímavější než otázka, kdo zapálil Říšský sněm. Ta otázka zní: kam se vlastně Němci poděli? Ještě 5. března 1933 většina z nich Hitlera nevolila. Co se s touto většinou Němců stalo? Zemřeli? Zmizeli z povrchu zemského? Jak je možné, že tato většina nijak viditelně nereagovala?

Za tím nepochopitelným děním skutečně vězí zvláštní duševní pochody. Nelze je vysledovat jinde než tam, kde se odehrávají – v soukromém životě, citění a myšlení jednotlivých Němců. Odehrávají se v soukromí tím spíš, že dobyvačný a nenasytný stát poté, co vyklidil politické kolbiště, proniká do někdejší soukromé sféry a pokouší se odtamtud vyštvať a podrobit si svého protivníka – nepoddajného jedince. Jen v soukromí se dnes v Německu odehrává boj, který člověk dalekohledem marně hledá na politickém kolbišti. Co kdo jí a pije, koho miluje, co dělá ve volném čase, s kým se baví, zda se usmívá, nebo se tváří zasmušile, co čte a jaké obrazy si věší na stěnu – to je dnes v Německu způsob politického boje. (161)

Svět, ve kterém jsem žil, se rozkládal a mizel, denně byl víc a víc neviditelný, samozřejmě a ve vši tichosti. Téměř každý den člověk zjistil, že z něj zase kus ubyl, propadl se. Jako když se vám půda nezadržitelně drolí pod nohama – nebo ještě lépe: jako by odněkud rovnoměrně a bez přestání odčerpávali vzduch potřebný k dýchání.

Zmizela spousta nevinných lidí, kteří nějak patřili ke každodennímu životu. Například hlasatel, jehož hlas jsme denně slyšeli z rádia a zvykli si ho brát jako dobrého známého, zmizel v koncentračním táboře a běda tomu, kdo by zmínil jeho jméno. Herci a herečky, které jsme po léta vídali, tu ze dne na den nebyli.

Symbolické pálení knih v květnu pro mě bylo jen zprávou z novin, ale reálně a děsivě jsem vnímal to, že tyto knihy zmizely z knihkupectví a z knihoven. Současnou německou literaturu, ať dobrou nebo špatnou, úplně vygumovali.

Z kiosků zmizela řada novin a časopisů, ale mnohem děsivější bylo, co se stalo s těmi, které zbyly. Už ani nebyly k poznání. Noviny jsou tak trochu živá bytost, člověk ví, jak budou na určité věci reagovat, co řeknou a jak to řeknou. Tvrdí-li najednou opak toho, co tvrdily včera, popírají-li se úplně a navíc ukazují znetvořenou tvář, člověk se nemůže zbavit pocitu, že je v blázinci. Právě to se stalo. Náročnější listy s dlouhou demokratickou tradicí se přes noc proměnily v nacistické noviny; svým obvyklým uvážlivým a kultivovaným jazykem říkaly totéž, co vyřvávaly a každým řádkem oslavovaly nacistické plátky. (169)

Situace v létě roku 1933 byla pro ty Němce, kteří nebyli nacisty, jednou z nejtěžších, v jaké se lidé mohou ocitnout: byl to stav naprostého a beznadějného životního krachu,

kombinovaný s důsledky šoku z obrovského překvapení. Nacisti nás měli v hrsti, byli jsme jim vydáni na milost a nemilost. Zároveň nás denně vyzývali – ne abychom se vzdali, nýbrž abychom přeběhli. Malinkatá smlouvička s ďáblem – a už jste nepatřili k zajatcům a pronásledovaným, nýbrž k vítězům a pronásledovatelům.

Bylo to nejprostší a nejsprostší možné pokušení. Mnozí mu podlehli. Často se později ukázalo, že špatně odhadli cenu, jakou musí zaplatit, a že to, aby se stali opravdovými nacisty, nemají žaludek. Dnes jsou v celém Německu desítky tisíc takových nacistů se špatným svědomím, vyjí s vlky a musí unést permanentní zátěž svého svědomí. Pijí a berou prášky na spaní, neodvažují se přemýšlet, už ani nevědí, zda se mají konce nacistické éry – svého vlastního konce – bát, nebo v něj doufat. Zatím jsou noční můrou světa a skutečně nelze vůbec odhadnout, čeho všeho jsou tihle lidé ve svém morálním a nervovém pomatení ještě schopni, než se zhroutí. Jejich historie musí být teprve napsána.

Je nepřijemné, když vzduch v zemi ztratí vůni a rozmanitost a jedovatě zhoustne. Veřejné ovzduší lze samozřejmě do jisté míry vyloučit, lze utěsnit okna a stáhnout se do chráněného soukromí svých čtyř stěn. Lze se uzavřít do sebe, dát si do pokoje květiny a na ulici si zacpávat uši i nos. Pokušení tohle udělat – a mnozí to od té doby dělají – bylo veliké i pro mne. (171)

Člověk se nechce dát duševně zkorumpovat nenávistí a utrpením, chce být i nadále dobrý, laskavý, přátelský a „milý“. Jak se ale vyhnout nenávisti a utrpení, když se na vás denně valí vše, co nenávist a utrpení vyvolává? Vyhnout se tomu lze jen tak, že to ignorujete, odvracíte hlavu, zacpáváte si uši, stáhnete se do sebe. A to vede k zatvrzelosti a nakonec k formě šílenství: k odtržení od reality.

Já nemám talent k nenávisti, mým přirozeným gestem odmítnutí je otočit se zády, ne zaútočit. Jako největší osobní urážku jsem nepocíťoval jejich neodbytné výzvy, abych se k nim dal – na to byla škoda plýtvat myšlenkami či pocity -, ale fakt, že mě denně svou všudypřítomností nutili pocíťovat nenávist a hnus, když právě nenávist a hnus mi vůbec „nesedí“. Copak nebyl možný postoj, který člověka nenutil vůbec k ničemu – ani k nenávisti a zhnusení? Neexistovala možnost suverénního, nevzrušeného pohrdání typu „dívej se a jdi dál“?

Jenže všechno ignorovat a stáhnout se do věže ze slonoviny, to nešlo. A já děkuju bohu za to, že tento pokus v mém případě rychle skončil zásadním nezdarem. Nepodařilo se mi uzavřít se v malém prostoru chráněného soukromí. Vtrhly do něj ze všech stran prudké vichry a všechno rozmetaly. Například z toho, co bych mohl nazývat „okruhem přátel“, nezbylo na podzim 1933 vůbec nic. (178)

Tvořili jsme malou „pracovní skupinu“ šesti mladých intelektuálů, všichni jsme byli referendáři a všichni jsme se připravovali na zkoušku a právě tento vnější podnět vedl ke vzniku skupiny. Avšak původní záměr už byl dávno zapomenut a skupina se stala soukromým debatním kroužkem. Každý z naší šestice zastával jiné názory, ale nikdy by nás nenapadlo, že bychom se proto měli nenávidět. Atmosféra v naší skupině se začala kalit asi počátkem března. Najednou už nebylo snadné vést tak jako dřív rytířsky akademické diskuse o nacistech. A koncem května se naše skupina rozpadla.

Opravdu příjemná skupina mladých mužů. Kdo nás viděl v roce 1932 spolu, jak pokuřujeme a horlivě debatujeme u kulatého stolu, těžko by uvěřil, že za pár let budeme stát na světové barikádě proti sobě s odjištěnou zbraní. Dnes totiž jsme Hirsch, Hessel a já v emigraci, Brock a Holz jsou vysokými nacistickými funkcionáři a von Hagen, berlínský právník, je členem Národněsocialistického svazu právníků a možná už také členem strany.

Ne, útěk do soukromí k ničemu nevedl. Ať se člověk stáhl kamkoliv – všude se setkal právě s tím, před čím chtěl utéct. Pochopil jsem, že nacistická revoluce zrušila dřívější

oddělení politiky od soukromého života a že je nemožné brát nacistickou revoluci jako pouhou „politickou událost“. Probíhala nejen v politické sféře, ale stejně tak v soukromém životě. Působila jako jedovatý plan, který proniká všemi zdmi. Chtěl-li člověk tomuto jedovatému plynu uniknout, mohl udělat jen jedno – fyzicky se vzdálit, emigrovat, rozloučit se se zemí, k níž patřil rodem, jazykem, výchovou, a všechny vazby k vlasti zpřetrhat. (187)